

Б.АЗЗАЯ*

ТАЙХАР ЧУЛУУНЫ РУНИ БИЧЭЭС

Архангай аймгийн Ихтамир сумын нутагт орших Тайхар чулуунаа руни, согд, уйгур, монгол, дөрвөлжин, төвд, ланз, манж, тод, нангиад зэрэг арав гаруй зүйл үсэг бичгийн 200-аад дурсгал буй. Үсэг бичгийн эдгээр дурсгалаас хамгийн эрт үед холбогдох нь руни бичгийн дурсгал билээ.

Төв Азиас олдсон руни бичгийн нийт дурсгалаас Тайхар чулууны бичээс нь Түрэгийн хаант улс болон Уйгурын үед холбогдох цор ганц бэхэн бичээс гэдгээрээ онцлогтой юм. Учир нь Монгол болоод Енисей, Кыргыз, Таласаас хадан дээр бэхээр бичсэн руни бичгийн дурсгал олдоогүй билээ. Харин Хар Хожа хотоос олдсон цаасан дээр бичигдсэн руни бичгийн дурсгал буй.

Тайхар чулууны бэхэн бичээс нь нүүдэлчид дан ганц чулуун дээр бус тухайн үед бэх, цаасыг өргөн ашиглаж байсны нэгэн баримт нуталгаа хэмээн үзэх үндэстэй юм. Он цагийн хувьд Тайхарын руни бичээс Түрэгийн хаант улс болон Уйгур улсын эхэн үед холбогдох нь бичээсийн агуулга, үсэг зурлагын тиг хэлбэрээс тодорхой байна.

744-745 оны үед төр улсаа байгуулсан Уйгурууд 760-аад оны дунд үеэс согд үсэгт суурилсан уйгур бичиг зохион төрийн бичиг болгосноор руни бичиг мартагдаж эхэлсэн гэж судлаачид үздэг. Ялангуяа Уйгурууд Маанийн шашинд орсноор Бурхан шашны ном зохиол орчуулж эхэлсэн төдийгүй, руни болоод уйгур бичгийн бусад дурсгалуудад шашны холбогдолт сэдэв зонхилох болсон байдаг. Жишээ нь: Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Арханангийн бичээс, Хангидайн хадны бичээс зэрэг¹ Уйгурын үед холбогдох руни бичгийн дурсгалуудад 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍 /qutluγ bolzun - өлзий болтугай/ гэх ерөөлийн үгс тохиолдож байна. Үүнээс үндэслэн Тайхар чулуунаа буй аян замын ерөөлийн шинжтэй үгс Уйгурын үед бичигдсэн байх боломжтой юм.

Тайхар чулууны руни бичээсийг В.В.Радловоор удирдуулсан шинжилгээний ангийн бүрэлдэхүүнд ажилласан Д.А.Клеменц анх хуулбарлан авч “Хойд Тамирын бичээс” хэмээн нэрлэснээс хойш түүний судалгаанд тулгуурлан эрдэмтэд уншиж судалсан байна. Уул бичээсийг хамгийн анх В.В.Радлов тайлж уншсан² ба түүний уншлага, нийтлүүлсэн эхэд тулгуурлан Туркийн эрдэмтэн Х.Н.Орхун орчин цагийн турк хэлнээ орчуулжээ³. Хожим С.Е.Малов өмнөх хуулбар эхэд тулгуурлан дахин нягтлан галиглаж орос хэлнээ орчуулсан⁴ ажээ.

* МУИС-ийн ГХСС-ийн Түрэг судлалын тэнхимийн багш

¹ Ц.Баттулга, Монголын руни бичгийн бага дурсгалууд, Тэргүүн дэвтэр, -CORPUS SCRIPTORUM, Tom.I, Улаанбаатар, 2005, тал. 115-121.

² Radloff W, Die alttürkischen inschriften der Mongolei, Osnabrück, 1987, pp.260-268.

³ Orhun H.N, Eski Türk yazitlari II, İstanbul, 1938, ss.107-123.

⁴ Малов С.Е, Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959, стр. 46-54

Академич Б.Ринчен өөрийнхөө бүтээлд Тайхар чулууны бичээсийн гэрэл зургийг нийтлүүлжээ¹. Нэрт түүхч Х.Пэрлээ гуай “Тайхир чулуу” хэмээх тусгай товхимолдоо руни бичээсүүдийг хэвлүүлсэн бөгөөд тэрхүү хуулбар нь өмнөх хуулбаруудаас нилээд зөрүүтэй² байдаг. Түрэг судлаач С.Харжаубай Туркийн эрдэмтэн О.Ф.Серткаагийн хамт дахин нягтлаж хэвлүүлсэн³ нь Тайхар чулууны руни бичээсийн талаарх сүүлийн судалгаа болно.

Бид эл өгүүлэлдээ Тайхар чулуунаа руни бичээс хэд байгааг тодорхойлохыг эрмэлзсэн бөгөөд учир нь судлаачид энэ талаар харилцан адилгүй санал дэвшүүлсэн байдаг билээ. Тайхар чулууны нийт бичээс он цагийн уртад нар салхи, цас борооны усанд элэгдэж муудсанаас гадна ухвар мөчид хүмүүсийн гарт ихээхэн өртөж сүйджээ. Иймд үсэг бичгийн энэ гайхамшигт дурсгал сүйдэж эрдэмтэн судлаачид түүнээ байх дурсгалыг нарийвчлан судлах бараг боломжгүй болсон байна.

Бид хээрийн судалгааны ажлаар тухайлан хэд хэдэн удаа зорин очиж ахин дахин нягталсан бөгөөд өөрсдийн хийсэн гар хуулбартаа тулгуурлан доорх орчуулгыг үйлдэж бусад эрдэмтдийнхтэй харьцуулан үзүүлэв. Энэхүү судалгаа зисийнх биш бөгөөд эрдэмтэд дахин нягтлан судлахад хэрэг болох буй за хэмээн санана.

Дээрх эрдэмтдийн судалгаанд огт ороогүй нэлээд хэдэн бичээс шинээр олдсон бөгөөд харамсалтай нь зарим үсэг тэмдэгт арилж баларсан зэргээс үүдэн бүрэн утга илэрхийлэх бичээс тун бага байна. Тэдгээр бичээсүүдийг толилуулбал:

	Гар хуулбар	Үсгийн галиг
1.	𐰇𐰏𐰣𐰏𐰣 ...𐰏...𐰏𐰣𐰏... ...𐰏...𐰏𐰣𐰏...	bičin YiL Qa WY... Q... Dmz y.r..
2.	...𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏 ...𐰏𐰏𐰏... ...𐰏𐰏 𐰏𐰏𐰏 𐰏𐰏 𐰏𐰏 𐰏 𐰏...𐰏 𐰏 𐰏...𐰏	yrda YWL bi... ...m yrm... kök ... tngri YWL Tngr Isi Q...R t BW...z
3.	𐰏𐰏𐰏𐰏...𐰏𐰏...𐰏...𐰏...𐰏...𐰏... ...𐰏...𐰏...𐰏...𐰏...	bg... TS pčWR ...i...bY...ma...bitjm ...ilgibe...N bi... TGY...R...
4.	𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏	YtkčBQTWN
5.	...𐰏...𐰏 𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏...𐰏 𐰏𐰏𐰏𐰏...	aQ...mz Q...YRLQzWN ...msirka...
6.	...𐰏... :×EY...	...a... ...lgd:

¹ Rintchen, Les dessins pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les steles en Mongolie, CSM. Tom XVI. Fasc 1, Ulaanbaatar, 1968, pp.34-36.

² Пэрлээ Х, Тайхир чулуу, Studia Archaeologica, tom I, Fasc IV, Улаанбаатар, 1960, тал. 1-26

³ Sertkaya O.F, Harcavbay S, Hoyto Tamir (Moğolistan)dan yeni yazıtlar (ön neşir), //Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000, Ankara, 2001, ss.313-346.

7.	YrG	
8.	...gl...	...JE...
9.	...ja. ...GW:WLW szi...	...f... ...>...>f... ...fhl
10.	am:...ant ...yiiQ ...YyiQa	:O f... :>f HYf9..... :fhl9D.....
11.	...r.a... ...ng... ...Wg...L...f... f...E f... ...f>...f...
12.	tk... TiN:.... yitnč... tür...	...h ...)f8 ...>h f9 ...Yfh
13.	k... yp...	...f ...f9
14.	Y... Bzy...	...D ...9fh
15.	Yti d tszir r....	...f f fhlh x fh9
16.	...irm rir pdrm	»fxf f f f »f f...
17.	YbzyL: ...tdm... ...rt...	:DfhAD ...>fh... ...h f...
18.	Bjr mR... Q.....	...h » f fh
19.	i rsY...	...Df f f
20.	T irmbirGi...	...f f f f »f f f
21.	GL.....	...JE
22.	g...	...E
23.	...šid... ...i gi... ...Ti	...xf... ...f f... f8...
24.	T Gm...Bilnt WRLWYRGW:bitdm: k k: čWIN:m... WT Rnč Rp:BWY	O Y f f... »f f f :>xf f f »f f f f f ...>Y f f f f D f f f f f f f f f
25.L ...lgn L	f..... f f f f...

Харьуулсан судалгаа

	Гар хуулбар	Галиг	Орчуулга
1. С..Харжаубай, О.Ф.Серткая	ᠮᠢᠨᠭᠦᠨᠵᠢᠰᠢᠨᠭᠣᠨᠰᠤᠪᠠᠶᠢ	yerimen kut bir	Үеримле хауr (huzur) birdir
В.В.Радлов	ᠮᠢᠨᠭᠦᠨᠵᠢᠰᠢᠨᠭᠣᠨᠰᠤᠪᠠᠶᠢ	әрім ара кут әрті алп әр	Zwischen meinen Helden war Glück, ein heldenmüthiger Mann
С.Е.Малов	ᠮᠢᠨᠭᠦᠨᠵᠢᠰᠢᠨᠭᠣᠨᠰᠤᠪᠠᠶᠢ	Irim ара куты әрті ал(п) әр	Между моих героев было его счастье, геройский человек
Бид	ᠮᠢᠨᠭᠦᠨᠵᠢᠰᠢᠨᠭᠣᠨᠰᠤᠪᠠᠶᠢ	Erimen qut berti	...өлзий өгөв.
2.	Гар хуулбар	Галиг	Орчуулга
С..Харжаубай, О.Ф.Серткая	ᠮᠢᠨᠭᠦᠨᠵᠢᠰᠢᠨᠭᠣᠨᠰᠤᠪᠠᠶᠢ	it yil t(о)k(u)z(u)nc(a)y? kök t(e)ngride kul(t?) bulm(i)š öf(ü)k(e)n (i)k(i)nde y(i)g(e)n (i)rk(i)n (i)(i)m(i)n t(ö)rüm(i)n k(a)nt(i)m öngre k.....r... kut t(e)ngri kut(u)g bo:z(u)n	Köpek yilnin d(okuzuncu анын?) mavı Gökten kut bulmuş Ötügen toprağında Yegen İrkin ilimi, törlümü kantım. Doğuda K....r....kut tanrı kutlu olsun
Бид	:D..ᠰᠤᠭᠤᠨᠵᠢᠰᠢᠨᠭᠣᠨᠰᠤᠪᠠᠶᠢ :ᠮᠢᠨᠭᠦᠨᠵᠢᠰᠢᠨᠭᠣᠨᠰᠤᠪᠠᠶᠢ :ᠮᠢᠨᠭᠦᠨᠵᠢᠰᠢᠨᠭᠣᠨᠰᠤᠪᠠᠶᠢ :ᠮᠢᠨᠭᠦᠨᠵᠢᠰᠢᠨᠭᠣᠨᠰᠤᠪᠠᠶᠢ	at yilay ikiay tägrida kut bulm.....qan ilindaqan aty ...öntürdi ögräatry öz	Морин жил ... сар хоёр ... сар Тэнгэрээс заяат ... хан улсад ... хан нэрийг ... байгуулав. Өмнөш ... нэрийг өөрөө

	Гар хуулбар	Галиг	Орчуулга
<p>5. С.Харжаубай, О.Ф.Сергкая</p>	<p>ᠮᠵᠡᠨᠴᠢᠨᠢᠨᠢ ᠮᠵᠡᠨᠴᠢᠨᠢᠨᠢᠰ ᠨᠢ ᠰᠢᠮᠢᠨᠠᠵᠤᠯᠢᠭ ᠨᠢᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠳᠤᠳᠤᠰᠤᠰᠤᠰ ᠬᠢᠴᠢᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠳᠤᠰ ᠨᠢᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠳᠤᠰ</p>	<p>in(i) öz (i)n(e)nçü yil(a)n öz (i)n(e)nçü t(a)rd(u)ş köl iç [ç]or b(e)ş b(a)l(ı)k[k]a b(a)rır biz kutl(u)g bolzundurqa barırqutluγ bolzun</p>	<p>İni öz İnençü yılan öz İnençü Tarduş köl-iç-çor beş balığa varır ız. Kutlu olsun.чур ... хүрмүйй. ...өлзий болтугай.</p>
<p>Бид</p>	<p>ᠮᠵᠡᠨᠢ ᠮᠵᠡᠨᠴᠢᠨᠢ ᠨᠢ ᠲᠤᠭᠤᠨ ᠨᠢᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠳᠤᠰ ᠨᠢᠨᠠᠳᠤᠰᠤᠳᠤᠰ</p>		

	Гар хуулбар	Галиг	Орчуулга
<p>6. С.Харжаубай О.Ф.Сергкая</p>	<p>ᠪᠢᠴᠢᠨᠤᠯᠢᠶᠢᠨᠠᠨᠢᠳᠤᠰ ᠢᠵᠡᠪᠢᠴᠢᠨᠠᠨᠢᠳᠤᠰ ᠠᠷᠢᠴᠢᠨᠠᠨᠢᠳᠤᠰ ᠲᠤᠶᠢᠨᠠᠨᠢᠳᠤᠰ ᠤᠯᠤᠰᠤᠨᠠᠨᠢᠳᠤᠰ</p>	<p>Biçin yıl yetinç ay biş yig(i)rm ike biç(e)g b(a)ç(a)g ka b(a)r(t)g p(e)şuy k(a)ra b(a)ş(ı)g y(a)yl(a)(ı)m küzte t(o)nyun t(a)şga (e)r-(i)m munta (e)bing il b(a)r it(i)m(i)n köng(ü)l (a)y uyarı ok</p>	<p>Maymun yılının yedinci ayının on beşinde Biçeg-Baçag'a gittik. Peşuy Kara-baş (tepe)'ta yaz mevsimini geçirdim. Güz'de Tonyun- Taş'a ulaştım. Burada evinin halkı var ...gönül ay... ok</p>

В.В.Радлов	<p>ҮҮҮҮ... ҺҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ХҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ...</p>	<p>пачин жыл жатгич ай жәгірма ...табчакка (?) бартык жылка токсызынч ай кушуу кара башык бастым күзтә табчакта (?) өлгүмиз әдгү анча... сүләп жарымазун...</p>	<p>im Affenjahre, im fünften Monate... ...gingest du zu den Chinesen (?)... im Jahre, im neunten Monate... druckte ich nieder die schwarzen Köpfe, im Frühling starben wir bei den Chinesen... so viele Gute... mit dem Heere ausziehend möge er nicht leuchten (?)...</p>
С.Е.Малов	<p>ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ХҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ...</p>	<p>Бичин жыл жәт(и)нч ай жәгір(ма)... (...јаг...к) Табчакка бартык... жылка токсынч ай Кушуу кара башык жолтым күзтә Табчак(ла) (-ка) сүләтм. әдгү ынча мунгүмі сүләп жорымазун күлүкшу јры</p>	<p>В год Обезьяны, седьмого месяца, в двадцатый (день), Ты ходил в Табчачаг, В год ... в девятый месяц, в (на?) Жушуе я добыл рабов. Осенью я пошел с войском на Табчачаг (на Китай?) Хорошо так ... пусть не ходить в военные походы.</p>
Бил	<p>ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ХҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ... ҮҮҮҮ...</p>	<p>Biçin yıl yiti... bir yäğermi iki geçig baçaqqa baytaş beş.. ay qara başıy uaylatım közte tanım taş sis yetim i Munerimeñ ili barırmän küñlüg bu Yağı ok</p>	<p>Бичин жил долоо...хорин нэг Хоёр Гэчиг Бачагт Байтаг Таван...сар хар толгойд зуншив, би Намар Таниян чулуунаа чимээ илгээв. Зүдэрсэн цэрэгтээ явж хүрнэ, би. Өлөржингөө энэ гэрэлт санаа /бодол/...</p>